

TÓTH LÁSZLÓ

Vegetius a sorozásról

Vegetius about military recruiting

Absztrakt

Jelen írás a késő római szakíró Publius Flavius Vegetius Renatus javaslatait elemzi a létszámkiegészítés és sorozási eljárás kapcsán. Az összevetés alapját elsősorban korabeli dekretális és narratív források képezik.

Abstract

This article analyzing the proposals of the late roman military writer Publius Flavius Vegetius Renatus in connection the recruitment and the conscription procedure. This comparison is based on primarily the contemporary legal and narrative sources.

Nem csak napjainkban számít aktuálisnak a létszámkiegészítés kérdése az államok számára, hanem ezt a problémát már az ókorban is kiemelt fontossággal kezelték, és keresték a válaszokat az újonnan megjelenő kihívásokra. Ezek a kihívások, mint tudjuk, később végzetesnek bizonyultak a Nyugatrómai Birodalom számára. Ettől eltekintve nézzük meg közelebbről a késő római korban élt római szakíró Flavius Vegetius Renatus¹ De re militari című művében, mit tanácsol a hatalomlátszólagos megtestesítőjének,² III. Valentinianus (424-455) császárnak, aki megkísérli, az anyagi nehézségek ellenére az összeomlásban lévő „rég”i hadsereg helyett egy új struktúra létrehozását.³ Milyen viszonyban vannak a realitással ezek a tanácsok? Nemhiába, égető gond a késő római állam számára az újoncosítás kérdése, egyes becslések szerint⁴ 395 és 420 között a nyugatrómai comitatenses alakulatok veszteségei elérték, sőt némiképp meg is haladhatták a birodalmi hadsereg

¹ Vegetius személyéről, és koráról élesen megoszlanak a vélemények. Jelen írás Várady László koncepcióját elfogadva, (Várady László: Késő-római hadügyek és társadalmi alapjaik Akadémia Kiadó Budapest 1961 276-284 old) Vegetius munkásságát III. Valentinianus uralkodása idejére datálja. Újabbán III. Valentinianus mellett foglal állást Michael B. Charles is bővebben lásd Michael B. Charles : Vegetius in Context : Establishing the Date of the Epitoma Rei Militaris. Historia-Einzelschrift, Band 194. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007.

² A Nyugatrómai Birodalomban, Honorius(395-423) alatt látványosan megrendült a központi a hatalom, aminek egyik legfontosabb tartópillére (szemben a keletrómai birodalommal) a hadsereg feletti irányítás a császár kezéből, a mindenkor magister utriusque militiae fennhatósága alá került.

³ Novell.Valent. VI, XV,

⁴ Williams, Stephen- Friell Gerard. The Rome that did not fall, London Taylor& Francis e-Library 2005 100-101. old.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2014. VII. évfolyam 3. szám

összállományának felét. Vegetius első könyvében⁵ a hadsereg feltöltését az életmódja és mentalitása miatt, a vidéki lakosságból tartja ideálisnak, a városi polgárok közül pedig csak szükség esetére sorozna. Ez a princípium lényegében a kora-köztársaságkori tradíciókon nyugszik, azonban ha a vegetiusi koncepciót összevetjük a IV. század végi és a V. század eleji nyugatrómai uralkodó állapotokkal, akkor gyakorlatilag kivitelezhetetlennek találjuk ezt a javaslatot. A társadalmi problémák miatt ugyanis a vidéki lakosság kevésbé bizonyult alkalmasnak arra, hogy soraiból töltsék fel az egyre jobban fogyatkozó állományt. A kiugróan magas és a társadalom szempontjából rosszul elosztott terhek nagyon megviselték a vidéki polgárokat, a földbérlet colonusok és a rabszolgák között a különbség egyre kisebb lett, az egzisztenciális lét és jogi státusz kapcsán. A kisbirtokkal rendelkező réteg a kivetett adók terhe alatt fokozatosan ment tönkre, deklasszáldott és jobb esetben keresett támogatókat a nagybirtokosok között,⁶ rosszabb esetben csatlakozott az újonnan fellángoló bagaudák mozgalmához. A társadalmi átrétegződés felgyorsulásához a késő-római állam is asszisztált, mert a bevételek legnagyobb része a vidéki lakosság adójából származott, és az állam mindig is törekedett az adóbevételek növelésére. Nemcsak az egyre jobban felgyorsuló és nagyobb méreteket öltő társadalmi pauperizáció keserítette meg a vidéki lakosság életét, hanem a kényszeröröklés rendszere is, mely lehetetlené tette, hogy a vidéki polgárok helyzetükből kitorjének.⁷ A Vegetius által javasolt kora- és középköztársasági kis- és középbirtokos modellt – a korai viszonyokat ismerve –, sorozásra tehát nem tekinthetjük alkalmasnak, ezt a megállapítást a nagybirtokos rétegre is vonatkoztathatjuk. Kétségtelen, hogy a nagybirtokosok társadalmi súlyuk révén rendelkeztek egy bizonyos hadi potenciállal, mely olykor arra is alkalmasnak bizonyult, hogy amikor a hadsereg nincs, vagy nem tud jelen lenni, megállja a helyét a barbár hódítókkal szemben, mint ahogy ezt bizonyítja Dydimus és Veranianus esete, akik magán hadseregükkel ellenállták a Hispaniába beözönlő barbár hadaknak.⁸ Ez a magánhadsereg olykor az állam számára fontos segítséget jelentett a belső ellenség ellen egy polgárháború esetén, mint például, amikor a hispaniai nagybirtokosok mozgósították az uzurpátor Constantinus ellen.⁹ Azonban a nagybirtokos réteg katonaállítását sokkal jobban motiválták a sajátos helyi érdekek, mint az állami, mert ezek a fegyveres ellenállások is zömmel regionális keretek között történtek (ezt a nagybirtokkal rendelkező egyházi központokra is vonatkoztathatjuk¹⁰), illetve a latifundium birtokos réteg nem vett részt az adóterhek viselésében. Tehát a pozitív példák ellenére komoly problémákat okozott a katonaállításnak eme formája, mely a minőség és a mennyiség terén egyaránt manifesztálódott. Ezt maga Vegetius is élesen kritizál-

⁵ Vegetius I:6

⁶ Alföldy Géza: Római társadalomtörténet Osiris Kiadó Budapest 2000. 200-202 old

⁷ Alföldy Géza i.m. 198-203 old

⁸ Isid.Hg.: 71

⁹ Zosimus :VI:40

¹⁰ Whitakker, Dick: Landlords and warlords in the later Roman Empire in War and society in the world. Szerk. Rich, John Taylor & Francis e. Library 2002 290-292 old.

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2014. VII. évfolyam 3. szám

ta,¹¹ „mert az újoncszolgáltatásra kötelezett földbirtokosoktól a sorozó tiszték, kedvezésből vagy nemtörődömségből olyanokat soroznak a hadseregbe, akiket saját uraik is utálnak megtartani” (fordította: Várady László). Ami a mennyiséget illeti, a patrocinium rendszeren keresztül a nagybirtokosok nemcsak szabotálták a katonák kiállítását, hanem ráadásul még az államot is megkárosították azáltal, hogy a potenciális adóalanyokat az állam vigyázó szeme elől, a maguk szárnyai alá vették. Ezt tükrözi III. Valentinianus császár novellája is, mely háromszoros áron való megváltással szankcionálja az újoncozásnak eleget nem tevőket.¹² A késő-római kormányzat a vegetiusi javaslat helyett sokkal inkább azzal kísérletezett, hogy megpróbálja a katonákat fokozatosan önellátóvá tenni, anélkül, hogy a fennálló társadalmi kereteket komolyabban megbolygatná. Ez különösen a limitanei alakulatoknál volt szembeötlő, ahol igyekeztek a katonákat földjeik művelésére, és körletük nem elhagyására a törvény erejével motiválni a határsávbán.¹³ Ezen kísérleteket, melyek a katonaság önálló és önfenntartóvá tételére irányulnak, lényegében a sztratióta hadseregmodell első csíráinak tekinthetjük. A római vidéki lakosság közül a legjobban hadra foghatóak a szervezett politikával létrehozott betelepített különböző barbár népelemek és katonatelepek¹⁴ (a laeti és gentiles) voltak, a Notitia Dignitatum szerint¹⁵ sikeresen tudott a hadsereg kontrollt gyakorolni felettük. A köztársaságkori tradíciókat példaként gyakran felhozó Vegetius komoly kritikát fogalmaz meg a városi polgárság irányába,¹⁶ holott a későköztársaság korában az újonckérdésre a megoldást a Marius-féle haderőreform hozta meg, aminek során az állományt a proles soraiból, a nincstelen tömegekből töltötték fel, akik száma nagyon felduzzadt a városokban. Vegetius nem az egyetlen a késő római auctorok közül (Ammianus Marcellius,¹⁷ Salvianus¹⁸), akik negatív véleményt fogalmaznak meg a pauperizálódó városi embertömeg alkalmassága és különösen annak a szocializációja kapcsán, valamint nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a későköztársaság államkincstárának helyzete sokkal stabilabb volt, mint a nyugatrómaié, ahol ekkor már nem lehet élni egy gyors és nagyobb mértékű feltöltéssel a polgárok közül. A pénzügyi nehézségek miatt ugyanis a maximum 25-30 ezer főt lehet besorozni,¹⁹ ami kisebb veszteségek pótlására elégséges, nem pedig egy hosszán elhúzódó háborús időszakra, nem is beszélve arról, hogy a már meglévő állomány zsoldjának kifizetése kapcsán is forráshiányról beszélhetünk. Ehhez járul hozzá az, hogy a frissen sorozottak, nem minden esetben rendelkeznek előképzettséggel, ami tovább csökkenti az alakulatok ütőképességét. Vegetius ugyan a sorozásra különösen alkalmasnak találja a kézműves mesterséghez értő ácsokat, ková-

¹¹ Vegetius: I.7

¹² Novell. Valent: VI.1-2

¹³ Cth. VII.15.1

¹⁴ A laeti és gentilesről bővebben lásd Várady László: i.m.:34-39.old

¹⁵ Not. DignOcc. XLII

¹⁶ Vegetius I.7

¹⁷ Amm.: XIV.6

¹⁸ Salv. De Gub.: V.4

¹⁹ Williams, Stephen-Friell Gerard: i.m. 101. old

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2014. VII. évfolyam 3. szám

csokat, kerékgyártókat és mészárosokat.²⁰ Azonban a kézműves, aki az állam számára egyet jelent a produktív adóalannyal, nem minősül sorozhatónak, sőt a foglalkozási kényszeröröklés rendszer megléte igyekszik ennek a társadalmi rétegnek meglétét tartósan konzerválni. Rendkívüli esetben, mint az akkor éppen aktuális közvetlen vandál veszély miatt Rómában kiegészítő szolgáltatásként ugyan, de alkalmaztak a kézműveseket.²¹ Ez a jelenség azonban, semmiképp sem volt általános, mint ahogy Vegetius javasolja, mivel III. Valentinianus császár rendelkezése kizárólag Rómára, és nem az éles bevétekről szól, továbbá a novella igyekszik, hogy a városban élő kézműveseket lehetőleg a termelés folyamatában ne nagyon gátolják. A későrómai korszakban a sorozási procedúra számos vonása megegyezik a mai modern értelemben vett sorozási eljárással. A szabad jogállásúak esetén kezdetben jelentkezéskor, az alkalmassági vizsgálat során megvizsgálták a jelentkező születési körülményeit, magasságát, egészségi állapotát (fizikai és szellemi) és az előéletét, hogy voltak-e a jelentkezőnek korábban problémái a törvények betartásával. A köztörvényes bűnözők, és bizonyos bűnök elkövetői nem voltak besorozhatóak a hadsereg számára,²² hasonlóan a rabszolgákhoz.²³ A jelentkezők személyazonosságát csak akkor tekintették hitelesnek, ha azt köztisztelőben álló személyek tanúként igazolták.²⁴ Mivel a jelentkezéseknél jelentős visszaélések történtek, így annak a módján szigorítani kellett és 385-től irattal kellett igazolni a származást, és a felmenőinek mentességét, mert a kötelezettségeket ugyebár meg lehetett örökölni. A sorozott katonák ideális és sorozási magasságát Vegetius²⁵ 6 láb 5-10 hüvelykben állapítja meg. Ezzel szemben a hatályos magassági kvóta²⁶ 5 láb 7 hüvelyknyit ír elő a jelentkezőnek. A választék a kvóta alapján nem lehetett széles. A hatályos magassági kvóta mércéje két okból is lehetett ilyen alacsony. Egyfelől lehetséges, hogy szándékosan lett az államrészéről leszállítva, hogy minél több alany bizonyuljon e szempontból alkalmasnak, de a biológiai okot sem zárhatjuk ki, hogy az átlagmagasság eme érték körül mozoghatott. A sorozási életkor kapcsán Vegetius²⁷ nem tesz konkrét javaslatot, de a fogékonyság és képezhetőség miatt elsősorban az ifjúságot tartja a legideálisabb sorozási alannak. Ennek ellenére ismert a sorozási minimum az életkornál; II Constantius óta²⁸ az átlagos jelentkezőknél a korhatár 18 évben van megállapítva. A 18 év nem mindenkire vonatkozott, mert a veteránok fiai apjuk által kedvezményekben részesültek, így nekik lehetőségük nyílt arra, hogy később jelentkezzenek az előírt szolgálatra, miután a kedvezmények eltörlésének sikeresen ellenálltak, és elérték,

²⁰ Vegetius I.7

²¹ Novel. Valent V. , Várady :i.m. 32-33 old.

²² Dig. XLIX.16.4.7

²³ Dig. XLIX.16.11 Ez az elv általánosan elfogadott volt, kivéve vészhelyzet esetén, ugyanis akkor lehetőség nyílt, az önkéntes szolgálat vállalására, de ahogy Várady László (Várady László: i.m.: 30-32 old) rámutat ez ideiglenes alkalmazás mellé megfelelő hatások nem társult.

²⁴ CTh VII.2.1

²⁵ Vegetius: I.5

²⁶ CTh VII.13.2

²⁷ Vegetius: I.4

²⁸ Cth VII: 13.1

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2014. VII. évfolyam 3. szám

hogy az ő esetükben az irányadó a betöltött 20. év legyen.²⁹ Ugyan a dekretális források konkretizálják az életkort, de mégsem beszélhetünk arról, hogy a késő-római korszakban végig betartották volna a szervek az előírásokat a gyakoribbá váló válságok közepette.³⁰ Az egészségvizsgálat nem azt jelentette, hogy csakis a makk egészséges jelölt minősült alkalmasnak, hanem azok is, akik valamilyen kisebb mértékű testi fogyatékkal éltek együtt, és az a harctéri teljesítményre lehetőség szerint negatív hatással csak kismértékben volt. Erre releváns példa, hogy Traianus császár rendelkezése óta (melyre a Digesta is hivatkozik), ami szerint, aki egy herével született vagy valami folytán elvesztette az egyiket, ettől a tényről függetlenül köteles szolgálatot teljesíteni a hadseregben.³¹ Az egészségvizsgálatot korábban sokan igyekeztek úgy szabotálni, hogy öncsonkítással vagy egyéb más úton kárt tettek önmagukban, hogy így bújjanak ki az állampolgári kötelezettség alól. De a késő-római kormányzat igyekezett ezt megfelelően szankcionálni. A szankcionálásnak eredményesnek kellett lenni, mivel Vegetius nem említi könyveiben, hogy probléma lenne vele. A IV. század végén sorra születtek azok a rendelkezések, melyek az öncsonkítók ellen irányulnak.³² E rendelkezéseknek egyik csúcspontja – és a kérdés megoldása – az volt, amikor az állam deklarálta, hogy az öncsonkítás nem jelent felmentést a köteleességek alól és az illetőnek részt kell vennie a különböző munkaprogramokban,³³ valamint egyfajta kollektív büntetésként a közösségnek két jobb állapotban lévő újoncot kell küldeni helyette. Így a helyi közösségnek is érdekében állott a rebellisebb tagjaira jobban odafigyelni. A katonák mentális állapota kapcsán érdekes adalékul szolgál Hadrianus császár leirata, mely a hadseregben elmezavar, betegség esetén öngyilkosságot megkísérlő katonát elbocsájtani rendeli,³⁴ a rendelkezés, mint a meglévő probléma és az adott reakció együttes megléte mutatja, hogy már a Hadrianus korában az állományban találunk olyan katonát, akire vonatkozott a császári leirat, és mivel feliratra utalás a Digestában szerepel még a kora bizánci időkben is alkalmazták. Azt a források alapján nem tudjuk megállapítani, hogy a katona, akire vonatkozott, az a sorozás előtt, vagy a szolgálati évek alatt alakult ki eme betegség. Viszont nem zárható ki egyértelműen, hogy a seregben kisebb mértékű pszichés rendellenességgel élőket felvettek, részben mert ilyen jellegű szakvizsgálatok az ókorban nem voltak, másrészt a rómaiaknak a témához való hozzáállásuk szignifikánsan eltér napjaink gyakorlatától. Ez manifeszt módon jelen van a római jogban. Annak ellenére, hogy a rómaiak az elmebetegeket, a mentálisan sérülteket a jogban számos korlátozással sújtották, azonban az elmezavarral küszködőket adott esetben „világos pillanataik” esetén úgy kezelték, mintha a korlátozások alá nem eső többi polgárt, ami pedig nem zárja ki alkalmazhatóságukat a seregben. A késő-római korban meg kell említenünk még azt, hogy a sorozási eljárás során a katonajelölt vallása olykor komoly indok lehet az eljárás felfüg-

²⁹ Cth VII:22.2

³⁰ Pat Southern- Karen R. Dixon: The late roman army B.T. Batsford Ltd London 1996 73-74 old

³¹ Dig. XLIX.16.4

³² Cth VII:13.8-12

³³ Cth VII: 13.10

³⁴ Dig.. XLIX.16.6.7

HADTUDOMÁNYI SZEMLE

2014. VII. évfolyam 3. szám

gesztésére. Honorius (395-423) óta ugyanis zsidók nem teljesíthetnek fegyveres szolgálót az állam számára.³⁵ A diszkrimináció másokat is érintett: a pogányok³⁶ és manicheusok³⁷ sem voltak a tiltás és az üldözés miatt elvileg felvehetőek, bár nem biztos, hogy a rendelkezések betartásához az állam mindig mereven ragaszkodott, mert a hadsereg súlyos létszámkiegészítési problémáinak megoldása létkérdés volt, továbbá az vitatott, hogy a krisztianizáció milyen mértékig hatotta át a nyugatrómai vidékét. Vegetius könyvében a keresztény és pogány elemek³⁸ egyaránt jelen vannak, pedig a magát famulusként meghatározó³⁹ Vegetius, a hivatalosan keresztény császári udvar belső köreiből tartozik. Ezen ellentmondások miatt, nem meglepő, hogy Vegetius nem ad tanácsot a katonajelölt vallásossága kapcsán. Sokkal komolyabb problémát okozott viszont a nagymértékű dezertálás, Vegetius szerint⁴⁰ maga a dezertálás ténye sorozás után közvetlenül bekövetkezik, azáltal hogy alkalmatlan embereket vettek fel. Vegetius konkrét javaslatot a jelenség ellen az újoncok gondosabb megválasztásán kívül nem tesz. A kormányzati politika hozzáállása is meglehetősen ambivalens, mert a szankcionálás igen széles skálán mozgott,⁴¹ ami nemcsak azt mutatja, hogy a viszonyok fokozatosan romlottak a későrómai állam számára, hanem a kormányzati politika válságát is jelzi: a törvényalkotó nem tudott megfelelő választ adni a kihívásra. Vegetius ezért az érvényben lévő gyakorlatot, miszerint már a frissen besorozott katonákra a hadsereg jelét rájuk kell tetoválni⁴² praktikusság szempontjából

³⁵ Cth. XVI.8.24

³⁶ Cth. XVI.10.21

³⁷ Novell. Valent. XVIII. A novella érdekessége, hogy megpróbál gátat szabni a hadsereg és az adminisztráció dolgozói között terjedő manicheus vallásról. Maga a novella 445-ös dátuma jelzi, hogy az I. Theodosius (379-395) császár alatt végbemenő pogányüldözések nem oldották meg a kérdést, és nemcsak az birodalmi homogenizációs törekvések buktak meg, hanem a hatalom egyik legfőbb talapzatában, a hadseregben is immár nem csak a zsoldok elmaradása miatti válságról, hanem egy ehhez járuló nagyfokú bizalmi-lelki krízis jelenlétéről is beszélhetünk. A kormányzati politika ezen megnyilvánulása azért is problematikus, mert a hadseregben mindig is népszerűségnek örvendtek a keleti vallások. Bővebben lásd Daniels, C. M: The role of the Roman army in the spread and practice of Mithraism in Mithraic Studies szerk. Hinnells, R. John Manchester University Press 1975 249-275 old és Speidel, Michael : Mithras-Orion : Greek hero and Roman Army God Brill Leiden 1980

³⁸ Vegetius: I.6, I.28

³⁹ Vegetius II. prológus

⁴⁰ Vegetius I.8

⁴¹ A köztársaság (Titus Livius XXIV:20, Valerius Maximus VII:12-13) és principátus (Tacitus Annales: XIII.35) korában egyértelműen halálbüntetés sújtotta a dezertőröket, de a Marius-féle reformok előtti seregnél, kivételnek számított, amennyiben a dezertőr frissen sorozott újonc volt, (Frontinus, IV.1.20, Titus Livius Per.55). A dominátus vége fele már lassan érzékelhető a változás. I. Valentinianus (364-375) alatt már halálbüntetés helyett kényszermunkát is lehetett kapni a bányában a szegényebb dezertőrök (Cth VII.18.1), Gratianus (375-383) alatt a kard általi halálbüntetést elsősorban azokra vonatkoztatják, akik háborús időben dezertáltak (Cth: VII.18.4). 403-tól az elfogott dezertőrök sorsa felett, már az illetékes magister militum dönt. (Cth: VII.18.11) V. század közepére viszont a kormányzat rendre pénzbeli bírság kiszabását tartotta elsődlegesnek, ami markánsan manifesztálódik III. Valentinianus VI. novellájában.

⁴² A katonák tetoválásának kezdetét pontosan datálni nem tudjuk, a tetoválásokról bővebben lásd Jones Lindsay-Allason: Stigma: Tattooing & Branding in Graeco-Roman Antiquity JRS vol77 1982 139-155 old.

feleslegesnek tartja. Ezzel lényegében burkolt formában ugyan, de elismeri ez eddigi intézkedések kudarcát. Amennyiben a sorozási vizsgálatok sikeresek voltak, a delikvensnek az adminisztrációs formáság után hivatalosan fel kellett esküdni⁴³ Istenre, Jézus Krisztusra, a Szentlélekre, valamint a császárra. Az esküt követően pedig hivatalosan is tagja lett a birodalmi hadseregnek. Amint látjuk, Vegetius tanácsainak viszonyát realitásokkal a sorozás kapcsán, egyes esetekben komoly fenntartásokkal kell kezelnünk, különösen, ha a dekretális forrásokkal vetjük egybe. Másrészt az, hogy a Vegetius által is élesen érzékelt problémák a nyugatrómai hadseregben a sorozás kérdéséről nem oldódtak meg, az nem feltétlenül az ő olykor realitást nélkülöző tanácsain múlott, hanem sokszor a kormányzati politika eredménytelenségén, és a római államgépezet gyengeségén. Viszont ezek a javaslatok mégsem voltak hiábavalóak, mert a későbbiekben igen termékeny talajra hullottak, és századokon⁴⁴ át hatással volt az utókorra.

Kulcsszavak. Vegetius, késő római hadsereg, Nyugatrómai Birodalom

Keywords : Vegetius , Late roman army ,Western Roman Empire,

FORRÁSOK

1. Ammianus Marcellius: Rerum Gestarum libri
2. Codex Theodosianus
3. Digesta
4. Isidorus : Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum
5. Liber Legum Novellarum Divi Valentiniani
6. Notitia Dignitatum
7. Salvianus : De gubernatione Dei
8. Tacitus: Annales
9. Titus Livius: Libri ab urbe condita
10. Valerius Maximus: Factorum ac dictorum memorabilium libri IX
11. Vegetius : De re militari

⁴³ Vegetius. II.5

⁴⁴ Vegetius művének középkori utóéletéről bővebben lásd. Allmand, Christopher : The De Re Militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages Cambridge University Press 2011

12. Zosimus :Historia nova

BIBLIOGRÁFIA

1. Alföldy Géza: Római társadalomtörténet Osiris Kiadó Budapest 2000
2. Allmand, Christopher :_The De Re Militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages Cambridge University Press 2011
3. Daniels, C. M: The role of the Roman army in the spread and practice of Mithraism in Mithraic Studies szerk. Hinnells, R. John Manchester University Press 1975
4. Charles Michael B.: Vegetius in Context: Establishing the Date of the Epitoma Rei Militaris. Historia-Einzelschrift, Band 194. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007.
5. Lindsay-Allason Jones: Stigma: Tattoing & Branding in Graeco-Roman Antiquity J JRS vol77 1982
6. Southern, Pat- Dixon Karen R.: The late roman army B.T. Batsford Lltl London 1996
7. Speidel, Michael: Mithras-Orion: Greek hero and Roman Army God Brill Leiden 1980
8. Várady László: Késő-római hadügyek és társadalmi alapjaik Akadémia Kiadó Budapest 1961
9. Williams, Stephen- Friell Gerard. The Rome that did not fall, London Taylor& Francis e-Library 2005
10. Whitakker, Dick: Landlors and warlords in the later Roman Empire in War and society in the world. szerk. Rich, John Taylor & Francis e.Library 2002